
Ljudmila Bokal

Materialna kultura glede na časovno zaznamovanost besed

Teoretično utemeljeno povezovanje jezikoslovja in etnologije je osnova za razčlenjevanje značilnosti časovno zaznamovanih besed (starinske besede, nove besede) v materialni kulturi. Poleg teh je obravnavana tudi skupina besed, za katere je značilno prepletanje starinske in nove pomenske sestavine.

A theoretically justified link-up between linguistics and ethnology is the basis for analyzing the characteristics of time-related words (archaic, new words) in material culture. The paper also deals with a group of words in which new and old meanings are intertwined.

Etnologija s primerjalnim pristopom k obravnavi določene tematike ponuja veliko možnosti sodelovanja pomožnih ved. Rajko Ložar v Narodopisju Slovencev iz leta 1944¹ poleg psihologije, sociologije, geografije, ki jim posveča več pozornosti, omenja tudi jezikoslovje. Enako obravnava jezikoslovje tudi Vilko Novak². Pričujoči sestavek bo tudi skušal povezati ti dve vedi. Osredotočil se bo na leksikalno ravnino jezikovnega sistema in jo navezal na veliko področje etnologije, na materialno kulturo.

Povezava etnologije in jezikoslovja oziroma njegove leksikalne ravni je bila v teoretičnem razčlenjevanju slovenske etnološke misli že večkrat opažena. Vilko Novak v Slovenski ljudski kulturi na to opozarja v zvezi s poljedelstvom: Našim prednikom je moralo biti poljedelstvo najvažnejša oblika gospodarstva že pred naselitvijo v današnji domovini. O tem pričajo poleg pisanih sporočil tudi besede v našem jeziku s tega področja, ki so skupne vsem Slovanom. To so nazivi za plug in njegove dele, za dele polja in poljsko delo, za žitarice in druge poljske ter vrtno rastline.³ Če je v navedenem

---

¹ Rajko Ložar, Narodopisje Slovencev, I. del, Ljubljana 1944, str. 18.

² Vilko Novak, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana 1960, str. 5.

³ Glej opombo 2, str. 36.

citatu jezikovna pozornost namenjena preteklemu ali danes živemu izrazju, se v naslednji misli kaže posluš za novo iz narečnega besedišča. Vilko Novak opisuje opuščanje mlatve z ročnim strojem ali gepljem in prevladovanje mlatilnice, ki -mu ljudstvo pravi kar *mašin*, mlatenje z njim pa imenuje *mašinarje*, *bomo imeli mašin*, delavci pa so *mašinarje* (Prekmurje). **To je primer, kako uvede nova oblika dela z novo pripravo tudi nov naziv za delo samo**⁴.

Podobna dognanja je Vilko Novak izrazil tudi v zvezi s prehrano: Nadrobno raziskovanje pripravljajna in uživanja posameznih jedil in pijač bi nam pokazalo tako naravne pogoje, ki omogočajo pridelovanje živil, kakor tudi kulturnozgodovinsko ozadje njihovega nastanka, prevzema od drugod, njih razširjenost v določenem območju itd. Vse to pa velja tudi za razne priprave in orodja, ki jih uporabljajo od spreminjanja žit, mesa, okopavin itd. v živila do kuhe in peke. Glede tega nam mnogo povedo **imena živil, jedil in pijač, ki so včasih stara domača, včasih prevzeta s predmeti, včasih pa nastajajo v novejšem času iz šaljivih in drugih vzrokov**⁵.

Slavko Kremenšek v Obči etnologiji v poglavju o jeziku omenja: Pojave duhovne in deloma tudi socialne kulture je večkrat moč resnično zaznati šele preko jezikovnega izraza. **Jezik je tako s svojimi izraznimi oblikami neprecenljiv tolmač vsakokratnega kulturnega ustroja**. Pri tem pa ne gre le za odsev **obstoječega** stanja, temveč se v jeziku pogosto skriva tudi kulturni razvoj **v preteklosti**⁶.

Angelos Baš v Slovenskem ljudskem izročilu v zvezi z živinorejo navaja: Slovanske podlage slovenske živinoreje se kažejo predvsem v vrstah in **imenih** živali, ki so jih redili slovenski predniki v prvotni domovini in jih nekaj privedli s seboj ob naselitvi v Vzhodnih Alpah (vse v citatih poudarila L. B.)⁷.

Navedene misli, ki v etnološko-jezikoslovno razpravljanje pritegujejo časovna določila in opozarjajo na leksikalno utemeljevanje kulturnih (etnoloških) sestavin, so izhodišče za sestavek, v katerem naj bi se pokazalo nekaj sistemskih značilnosti funkcioniranja besed glede na časovno določenost, kakor se to kaže v materialni kulturi.

Leksikalni sistem je splet relativno stabilnih leksemov. Relativnost se kaže v prehajanju leksemov iz nevtralne v stilno zaznamovano funkcijo, v razvijanju novih pomenov že uveljavljenih leksemov ali v njihovem opuščanju, v determinologizaciji ozkih strokovnih besed ali pa obratno, v terminologizaciji splošnih občnih besed.

Ena od gibljivosti leksikalnega sistema se kaže tudi v časovni določljivosti besed. S tega stališča so besede lahko časovno nezaznamovane ali časovno zaznamovane (starinske in nove besede). To nam lahko nazorneje prikaže hipotetična časovna os ob jezikovnem sistemu. Na skrajni levi bi bile starinske besede, na sredi jedrno, živo, časovno nezaznamovano besedje, na skrajni desni pa prihajajoče, novo besedje.

Če bi časovno nezaznamovane besede definirali soodnosno, bi bile to tiste, ki nimajo ne starinskega prizvoka, ne prizvoka novega. Določnejša opredelitev bi bila s stališča rabe: to so splošno uveljavljene besede, so mnogofunkcionalne - pojavljajo se v navpični, socialnozvrstni (knjižne in neknjižne zvrsti) in v vodoravni, funkcijsko-zvrstni klasifikaciji jezikovnega sistema (praktičnosporazumevalna, publicistična, strokovna, umetnostna zvrst).

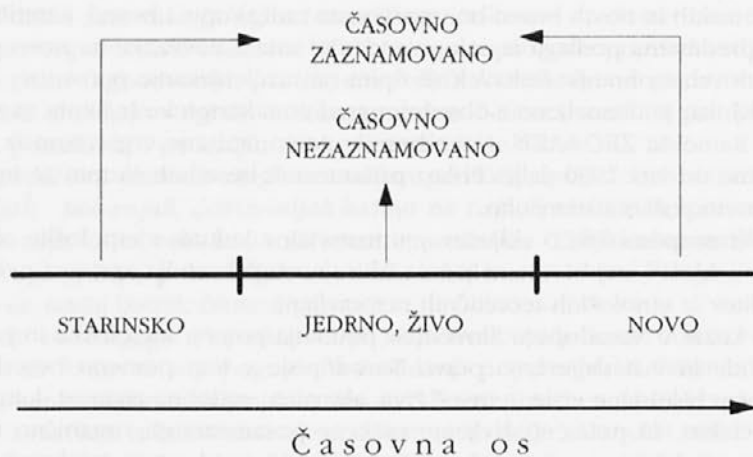
⁴ Glej opombo 2, str. 49.

⁵ Glej opombo 2, str. 160.

⁶ Slavko Kremenšek, Obča etnologija, Ljubljana 1978, str. 253.

⁷ Angelos Baš, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980, str. 33.

B E S E D J E

Poleg teh besed, ki oblikujejo jedrni del leksikalnega sistema, je treba med časovno zaznamovanimi najprej omeniti starinske besede. Te se umikajo ali pa so se že umaknile iz jedrnega dela besedišča. Slovar slovenskega knjižnega jezika (dalje SSKJ) starinske besede označuje z oznako (kvalifikatorjem) starinsko, ki ga opredeljuje tako: Beseda, pomen ali zveza, ki je bila nekoč (v kaki funkciji) splošno rabljena; danes ima arhaično patino.⁸ Navedena opredelitev ima dva kriterija: a) kronološki, b) kriterij rabe oziroma funkcije. Drugi del opredelitve, namreč da ima beseda arhaično patino, dopolnjuje prvega: nekdanja vsestranska vloga v socialno- in funkcijskozvrstni umestitvi slovenskega jezika je tem besedam prenehala in se omejila na današnjo, ki se kaže v časovnem barvanju besedila ali v rabi v čustveno razgibanih jezikovnih položajih, torej imajo te besede stilno funkcijo.⁹

V tem sestavku ne bodo obravnavane starinske besede v smislu, kot so v SSKJ označene starinsko (*star.*), ampak tiste, ki so označene s kvalifikatorskim pojasniliom nekdanj (*nekdanj*). Glede na to, da obe skupini (besede, označene s *star.*, in tiste, ki so zaznamovane z *nekdanj*) oblikujejo besede, ki so se umaknile iz sodobnega knjižnega jezika, so oboje starinske. Vendar je bistvena razlika med obema skupinama v pojmovanju predmetnosti. Pri besedah, označenih s *star.*, predmet, pojem še obstaja, le jezik je zanj poiskal drug, novejši izraz (*sopomenko*), pri besedah, označenih z *nekdanj*, pa se je izraz umaknil v razne terminologije, pojmovna, predmetna podlaga zanj pa je že stvar preteklosti.¹⁰

Nasproti starinskim so v leksikalnem sistemu nove besede. V jeziku se v določenem času pojavijo na novo, bodisi da so prevzete iz kakega drugega jezika ali pa jih jezik ustvari sam. Pri tem termin nova beseda pomeni dvoje. V najširšem, tako rekoč poljudnem pomenu je nova vsaka beseda, ki se ob določenem času na novo pojavi v besedišču

⁸ Slovar slovenskega knjižnega jezika, A-H, Ljubljana 1971, str. XXI.

⁹ Ljudmila Bokal, Starinske besede v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. Jezikoslovni zapiski. Zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Ljubljana 1991, str. 113-120.

¹⁰ Prim. **jerob** *star. varuh, skrbnik: ceh* nekdanj *stanovska organizacija obrtnikov iste stroke*.

določenega jezika, ne glede na izvor, rabo, tvorjenost. V ožjem pomenu pa je nova beseda samo tista, ki ima možnost postati nepogrešljiva enota leksikalne ravni.¹¹ To pomeni, da se izraz tako vraste v leksikalni sistem, da z novo enoto zasede pojmovno utemeljeno (izpraznjeno) mesto. Po tem kriteriju odpade veliko novih besed.

Poleg starinskih in novih besed bo upoštevana tudi skupina besed, katerih prvotna pojmovna, predmetna podlaga izginja, vendar se zaradi navezave na novo predmetnost poimenovanje ohranja. Sestavek se opira na razčlenjevanje pomenov, kakor jih izkazuje SSKJ, kar je utemeljeno z obsežnim gradivom kartoteke Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Nove besede pa so izpisane v glavnem iz časopisa Delo približno od leta 1980 dalje. Prikaz posameznih besednih skupin se bo oprl na uveljavljeno etnološko sistematiko.

Medtem ko so pomisleki o vključevanju materialne kulture v etnološke obravnave že daljna preteklost¹², naj bo utemeljenost izbire novega besedja oprta na nekaj teoretičnih potrditev iz etnoloških teoretičnih razpravljanj.

Že Rajko Ložar v Narodopisju Slovencev poudarja pomen sociološke in ne zgodovinske metode in v nadaljevanju pravi: Narodopisje v tem pomenu besede ni več nikaka znanost historične vrste, temveč živa, aktualna, sodobna znanost, katere končni cilj je socialno in politično življenje vsakega posameznega, organsko nastalega naroda. To narodopisje se zato ne sme ustaviti niti pred maso modernih mest in velemest.¹³ Enako trdi Vilko Novak: Čeprav želi biti etnologija tudi zgodovinska veda, mora in sme ugotavljati in raziskovati to, kar se dogaja pred našimi očmi. Saj moremo prav o tem soditi najzanesljiveje in zapustiti zgodovini take podatke o današnjem dogajanju, kakršnih iz preteklosti pogrešamo.¹⁴ Tako tudi Slavko Kremenšek: Etnologija lahko načena in celo mora obravnavati vse načine življenja ali življenjske stile, ki imajo širši družbeni značaj.¹⁵ Vendar kljub takemu v stroki že dolgo uveljavljenemu gledanju na predmet etnologije, Angelos Baš ugotavlja razhajanje med teoretičnim razglabljanjem, ki razglašča tako načelo, in praktičnim uresničevanjem tega: Če so v naši etnologiji približno do konca 50. let posvečali pozornost praviloma le starosvetni kmečki in sorodni kulturi, obravnavajo odtlej raziskave deloma tudi kulturo ali bolje, način življenja pri vseh skupinah prebivalstva in v vseh dobah. /.../ Opisana vodila so se doslej s pridom uveljavila v teoretičnih prizadevanjih, manj obsežno v empiričnih raziskavah.¹⁶ Obravnavanje najnovejšega besedja, ki je v zvezi z materialno kulturo, bo mogoče majhen prispevek k raziskovanju sodobnosti na področju etnologije jezika.

Starinske besede

Bistveno načelo vsakega poimenovanja je neločljiva zveza med pojmovno, predmetno podlago (denotatom) in jezikovno, besedno izrazitvijo tega pojma. Če se ta

¹¹ Olga Martincová, K problematice lexikálních neologizmu. Slovo a slovesnost, 4, Praha 1972, str. 284.

¹² Prim. opombo 1, str. 14: Poglavitni vzrok, da Spamer ne najde razloga za vključitev materialne kulture v narodopisje, je njegovo pojmovanje glavne naloge narodopisja, ki obstoji po njegovem mnenju v raziskovanju primitivne duhovnosti in duševnosti, njenih zakonov in oblik, korenin duhovno-duševnega življenja sploh, katere je mogoče objeti v človeku, ki je vezan v skupnost in občestvo. Izraz tega pa so ravno tvorbe duhovne kulture.

¹³ Glej opombo 1, str. 20.

¹⁴ Glej opombo 2, str. 110.

¹⁵ Glej opombo 6, str. 123.

¹⁶ Glej opombo 7, str. 7.

zveza pretrga, beseda prej ali slej izgine iz jezikovne zavesti uporabnika in s tem tudi iz besedišča določenega jezika. Zakaj določen pojem začne kazati znamenja "staranja", je tudi sociolingvistično vprašanje. Gotovo med drugim prispeva k temu tudi zunajjezikovni dejavnik, razvoj družbe. Slovarska evidenca besed, ki se umikajo iz jedrnega dela besedišča, ima zato poleg zaznamovanja jezikovne vrednosti besede kot take, tudi kulturnozgodovinsko veljavo.¹⁷ Tako vlogo je mogoče pripisati tudi določenim terminologijam (zgodovinski, pravni, etnološki), ki besede ne glede, da pojem ne obstaja več, ohranjajo v zgodovinskem spominu. Nekateri značilni primeri starinskih besed na posameznih področjih naj konkretizirajo te trditve.

V gospodarstvu oziroma njegovem ožjem področju, poljedelstvu izrazi kot *celak*, *celozemljak*, *polovnjak*, *četrtezemljak* kažejo na najbolj občutljivo, pravno uvrščanje lastnika zemlje, ki je imelo zanj tudi socialne posledice. (SSKJ: **celozemljak** jur., nekdanj lastnik celega grunta; **polzemljak** jur., nekdanj kdor ima polovico celega grunta; **četrtezemljak** jur., nekdanj lastnik četrte grunta.)

Področje nekdanjega gospodarstva je vključevalo tudi razne domače obrti. Obrt *lonceveza* ali *loncevezca* je pogojevala vsakdanja potreba po varčevanju.¹⁸ Ta obrt je propadla, ker z višanjem življenjske ravni ni bila več potrebna. Izdelovanje sit je bilo v povezavi z razvitim mlinarstvom tako razširjeno, da se je za to obrt izoblikoval samostojen izraz *sitarstvo*. Upad te obrti se kaže tudi v primerjavi števila izrazov iz te besedne družine v SSKJ in v Pleteršnikovem slovarju iz leta 1894/95. SSKJ jih ima šest (*sitar*, *sitarski*, *sitarstvo*, *sitast*, *sitce*, *sito*), Pleteršnik pa deset (poleg izrazov iz SSKJ še *sitarica*, *sitarija*, *sitarnica*, *sitka*, v enem pomenu tudi *sitnica*). Enako bi lahko navedli tudi za obrti *gumbarstvo*, *iglarstvo*, *košarstvo*, *pletarstvo*, *sodarstvo*. Za izraz košarstvo je v Pleteršnikovem slovarju poleg vira, ki se nanaša na Znanstveno terminologijo Mateja Cigaleta iz leta 1880, še oznaka novoknjižno (nk.). To pomeni, da je Pleteršnik časovno uvrstil ta izraz v novejšo obdobje.¹⁹

Področje nekdanjega trgovanja vključuje veliko izrazov za plačilno sredstvo. Poleg bolj znanih izrazov za denar, kot so *goldinar*, *desetica*, *krajcar*, *vinar*, so *bizantincec*, *božjak*, *dvajsetica*, *dvojača* manj poznani²⁰. Trgovanje z določenimi živili je bilo tako specializirano, da so se pojavili tudi posebni izrazi za trgovce: *medar*, *medičar*, *mokar*, *kruhar*, *lectar*, *pečenkar*. Tu gre za neposredno povezavo s prej omenjenimi obrtmi. Če se je določena stvar izdelovala, se je morala, če je dejavnost hotela preživeti, tudi prodajati.²¹

Področje prehrane se navezuje na gospodarstvo. Etnologi opažajo, da se tukaj spremembe ne pojavljajo tako silovito kot na primer pri noši. Prej omenjena ozka specializiranost se na področju prehrane kaže v izrazih za posamezne vrste kruha: *ječmenjak*, *koruznjak*, *ovsenjak*, *pšeničnik*, *rženjak*²². Za dele kruha je jezik našel

¹⁷ Tu seveda ne gre podpirati znanih dejstev, da slovarji radi prepisujejo besede iz slovarja v slovar, ne da bi preverjali, če so resnično še v rabi. Gre le za celovito registracijo besed iz določenega časa.

¹⁸ Prim. SSKJ **loncevezec** nekdanj obrtnik, ki veže, povezuje (počeno) lončeno posodo.

¹⁹ Oznako **nk**. Pleteršnik razloži tako: ta kratica je zelo obširnega pomena in obsega vse knjištvo in posebno vse časopise novejša dobe, kolikor ga ni s posebnimi kraticami omenjenega. Maks Pleteršnik, Slovenskonemški slovar, Cankarjeva založba 1974, reproducirani ponatis.

²⁰ Prim. SSKJ **bizantincec** nekdanj bizantinski zlatnik, **božjak** nekdanj novec majhne vrednosti, **dvajsetica** nekdanj avstrijski novec za dvajset krajcarjev, **dvojača** nekdanj avstrijski novec za dva solda, *krajcarja* ali *vinarja*.

²¹ Zadnja leta je opaziti, da se tovrstna specializacija obrti obnavlja, kar se kaže tudi v oživljanju izrazov.

²² Za današnji čas že omenjena, ponovna raznovrstnost pojavov se odraža tudi v peki različnih vrst kruha. Zanimivo pa je, da se enobesedni izrazi (še) niso pojavili. Prodajajo rženi, koruzni kruh itd. Tako je devetletni fantič na vprašanje, kaj mu pomenijo ti izrazi, odgovoril, da je to prostor, kjer se hrani ječmen, koruza idr.

veliko izrazov. Najnavadnejši je *kos kruha*, narečno zvenijo *drobivec kruha*, *usta kruha*, starinsko *brtavs kruha*, iz najnižje plasti jezika je *kajla kruha*. Velika pomembnost tega živila, ki je bilo za mnoge prav socialnoekonomskega pomena, se kaže v izrazih *kruhodajalec*²³, *lahkokruhar*²⁴ in besednih zvezah: *krušni oče*, *krušna mati*. Frazeološke zveze kažejo, da je bil kruh tako rekoč merilo premoženja. SSKJ navaja: *živeti v slabih krušnih razmerah* pomeni v slabih materialnih razmerah, *krušen kmet* pomeni premožen, bogat. Marsikdo se še spominja živilskih nakaznic, ki so se imenovale tudi *krušne karte*. Torba, v kateri se je najprej prenašal samo kruh, potem pa še kaj drugega, se je imenovala *krušnjak*. V zvezi s kruhom je tudi izraz *drož*²⁵. Različne slovenske pokrajine so ta izraz za nadomestek za kvas glasovno po svoje preoblikovale: *drože*, *drožice*, *drožje*.

Starinski izrazi s področja noše kažejo na veliko raznovrstnost tkanin in oblačil za različne priložnosti. Ena od nekdanjih tkanin se je imenovala *cvill*²⁶. *Mezlan* je našel svoje mesto tudi v pesmi Valentina Vodnika Zadovoljni Kranjec²⁷. Izrazi *kočmajka*, *kamižola*, *ošpetelj*, *janka*²⁸ odražajo veliko pestrost prav vrhnjih oblačil. Razni modni dodatki so bili *kreželjc*, *predprsnik*, *predsrajčnik*²⁹.

Vraščenost izrazov iz materialne kulture v pojmovni svet dokazuje tudi njihov prehod v frazeološke zveze. S pojmovno, predmetno podlago, ki je bila vzrok njihovega nastanka, imajo skupno samo to, da je bila najbolj tipična pomenska sestavina predmetne podlage popolnoma abstrahirana in prenesena na drugo življenjsko področje. Primeri so iz SSKJ: **cep** star. v dva cepa govoriti *dvoumno*; star. majati se v dva cepa *na levo in desno*; star. žvižgati v dva cepa *dvoglasno*; **pinja** star. nosil je črno pinjo *cilinder* (*pinja priprava za izdelovanje manjše količine masla*). Najbrž danes vsakdo več ne ve, zakaj se reče *dreto vleči*.

Redkokdaj je preneseni pomen starinske besede tako močan, da ohrani z nekdanjim časovno določenim pojmom zvezo in živo deluje tudi v sodobnem jeziku. Primer je iz SSKJ: **cehovstvo** slabš. *cehovska miselnost*: treba se je otrestiti cehovstva.

Besede s starinsko in novo pomensko sestavino

V tem razdelku bodo opisane besede, ki imajo možnost, da ostanejo v jedrnem delu besedja slovenskega knjižnega jezika, kljub temu da njihova prvotna pojmovna, predmetna podlaga izgublja pomen. Vendar le-ta popolnoma ne zamre, ampak doživi razvoj, prefunkcioniranje, kar omogoča takim izrazom nadaljnji obstanek. Pomenske sestavine, ki to omogočajo, so različne. Z osnovnim pomenom jih lahko družijo meta-

²³ Prim. SSKJ: **kruhodajalec** star. *delodajalec*. Tega izraza v Pleteršnikovem slovarju ni najti, prav tako ne v enojezičnem Slovarju slovenskega jezika Joža Glonarja iz leta 1936. V kartoteki leksikalnega gradiva Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU pa najdemo 5 listkov, med njimi tudi dva iz prevodov. Eden od njih je iz poljščine. Mogoče je bil ta izraz sprejet v slovenščino iz tega jezika ali iz češčine: poljsko *chlebowdawca*, češko *chleboďárce*.

²⁴ Prim. SSKJ: **lahkokruhar** star. *kdor (rad) dobro živi brez dela, truda*.

²⁵ Prim. SSKJ: **droži** nadomestek za kvas, navadno iz *prosene moke in mošta*.

²⁶ Prim. SSKJ: **cvillh** nekdanj *groba in močna lanena, konopnena ali bombažna tkanina*.

²⁷ Prim. SSKJ: **mezlan** *tkanina iz lanene osnove in volnenega votka, navadno v platnenti vezavi*.

²⁸ Prim. SSKJ: **kočmajka** nekdanj *daljša, oprijeta ženska jopa iz blaga*; **kamižola** nekdanj *kratek, moški suk-njič, navadno oprijet*; **ošpetelj** nekdanj *ženska bluza z rokavi, navadno platnena*; **janka** star. *jopa, jopica*.

²⁹ Prim. SSKJ: **kreželjc** star. *ovratnik, navadno pri svečanem oblačitju*; **predprsnik** nekdanj *modni dodatek k boljši moški ali ženski obleki za na prsi*; **predsrajčnik** nekdanj *modni dodatek k boljši moški obleki za na prsi*.

fora³⁰ ali metonimija³¹. V okviru metonimije je najpomembnejša pomenska sestavina funkcija, ki vžpostavlja neposredno zvezo in je vir za obstoj besede.³²

Skrinja (SSKJ: *zaboj s pokrovom, navadno lepo izdelan, za shranjevanje česa*) se v prvotni funkciji danes skoraj ne rabi več. Tako se tudi izraz v tem pomenu izgublja. Pač pa je nekdanjo vlogo poljudne rabe prevzela zveza *zamrzovalna (hladilna) skrinja*. Prvotna funkcija shranjevanja česa je tako močna in raznotera, da je izzvala posodobitve in izrazu omogočila uveljavljanje v različnih časih. Ta metonimični prehod med prvotnim in drugotnim pomenu je pri tem izrazu povezan tudi z metaforičnim odnosom med obema vrstama skrinj. Funkcija kot pomenska sestavina prvotnega in drugotnega pomena je tako podobna, da oblike ni bilo potrebno spreminjati – med obema tipoma skrinj obstaja tudi oblikovna podobnost. Beseda je ostala v isti socialno- in funkcijskozvrstni ravnini.

Tak, mogoče le malo manj reprezentativen primer je tudi izraz *platišče*. Izraz, ki v prvotnem pomenu pomeni zunanji del kolesa z železnim obročem pri kmečkem vozu, je z vsesplošnim napredkom tehnike našel novo predmetno podlago v tistem delu avtomobilske terminologije, ki že prehaja v splošno rabo. Platišče je *del kolesa pri motornem vozilu, na katerega je nameščena pnevmatika*.

V primerjavi s prejšnjima izrazoma, ki sta tudi v posodobljenem pomenu ostala v splošni rabi, se je raba izraza *mlin* zožala. Nekdanje mline, kot priprave za mletje žita komaj kje še najdemo. Pač pa se je njihova funkcija mletja prenesla v industrijsko področje. Poleg mlinov za žito v mlevsko-pekarski industriji obstajajo mlinci za mletje peska v separacijah, mlinci za mletje papirja, premoga v termoelektrarnah, sadja in še česa. Tukaj se je prvotna funkcija mlina, ki je posredno zadevala vsakega posameznika (opisan je bil pomen kruha in izrazno bogastvo v zvezi z njim) tako specializirala, da lahko govorimo o terminologizaciji izraza. Podobno se je terminologiziral izraz *sito*. *Vibracijsko sito*, kakor je poimenovan eden od strojev v gradbeništvu, je ozka terminološka zveza iz strojništva. Priprava ima še podobno funkcijo kot prvotno sito. Še ožji in manj zveze s prvotnim sitom ima pomen v elektrotehnik: *sito* je *priprava, ki prepušča samo tok določenih frekvenc*. Vendar ima ta izraz v tej tehniški veji konkurenčni sinonim (sopomenko), ki ni domača beseda. *Filter* je po podatku iz Splošnega tehniškega slovarja³³ in po ustnih preverjanjih bolj v rabi kot *sito*.

Jarem kot vprežna priprava danes v kmečkem gospodarstvu skoraj ne pride več v poštev. Vendar pomenska moč besede ni zamrla. Prevzela jo je avtomobilska, elektrotehniška in celo pomorska terminologija. V avtomobilizmu je to *del krmilne naprave, ki omogoča pravilno usmerjanje koles*, v pomorstvu pa *polkrožna deščica, natakljena na krmilo*. V elektrotehnik je prvotni pomen najbolj oddaljen: *jarem* je *feromagnetni del magnetnega kroga, ki je brez navitja*. Z živinorejskega področja je tudi izraz *golida*. Z opuščanjem ročne molže bi izraz zamrl, če ne bi tudi dela molznega stroja, kjer se zbira mleko, tako poimenovali.³⁴

³⁰ Prim. Enciklopedijo slovenskega jezika Jožeta Toporišiča, Ljubljana 1992, str. 106: *metafora* Raba ene besede (besedne zveze) namesto druge na podlagi kake njune skupne pomenske lastnosti, npr. *lisjak* za zvit človek, *roža* za deklo, *trlica* za suh človek, *žrd* za velik suh človek. Skupna lastnost teh dvojic je zvitost, lepota, vitkost, izredna velikost.

³¹ Glej opombo 30, str. 107: *metonimija* Raba besede (besedne zveze) namesto druge na podlagi logičnega razmerja med njima: *jezik* besedna govorica proti *jezik* organ v ustih.

³² V tem razdelku izrazi ne bodo sledili aktualni etnološki sistematiki, ampak bodo obravnavani po jezikovnem pomenslovnem načelu od širšega k ožjemu pomenu.

³³ Splošni tehniški slovar, Ljubljana 1981, str. 1198.

³⁴ Prim. opombo 33, str. 296.

Ob robu prejšnjim izrazom, ki pomenijo priprave, bi omenili še izraz, ki ne sodi v to področje. Izraz *brazda* je našel novo pojmovno podlago v elektrotehnik: brazda na gramofonski plošči je *sled mehanskega zapisa zvoka*. Vendar pojav gramofonskih plošč zamira. S tem se pojavi tudi vprašanje, ali se bo izgubil tudi izraz *brazda* v tem pomenu ali pa bo našel kakšno novo pojmovno, predmetno podlago. Odgovor na vprašanje, ali ima ta izraz tovrstne »težave« zato, ker v svojem osnovnem pomenu ni priprava in gre za metaforično širjenje pomenov, bi dala obravnava več takih primerov.

V omenjenih primerih gre za poseben način poimenovanja, s pridržkom rečeno, novih predmetnih danosti. Priprave, ki so se pojavile na novo, so se poimenovala s starinskimi izrazi. S stališča živosti in poimenovalne moči slovenskega jezika je tako poimenovanje novega priporočljivo ne samo zaradi ohranjanja kulturne tradicije, ampak tudi zaradi obnavljanja notranjejezikovnih pomenskih silnic slovenskega jezika. Navedeni primeri so tudi tehten dokaz, kje se med drugim oplaja sodobna tehniška terminologija.

Seveda vsi izrazi iz materialne kulture nimajo enakih možnosti za tovrstni pomenski razvoj. Ta je najbolj odvisna od razširjenosti izraza, kar je oprto na njegovo notranjo pomensko zgradbo. Temu se pridružijo še metaforični in metonimični odnosi, v katere lahko določen izraz vstopa. Med pomenskimi sestavinami je prav funkcija določene priprave najpomembnejša. To se dokazuje tudi s tem, da imajo tako možnost pomenskega razvoja le izrazi iz gospodarstva, ne pa starinski izrazi na primer iz prehrane, noše, kjer funkcija ni tako pomembna. Funkcija določene priprave je tisti pomeno-tvorni element, na katero se nasloni morebitni nov pojav v predmetnosti. Gre torej za metonimično širjenje pomenov. Sklepiti je moč, da metaforično razvijanje pomenov pri tovrstnem izrazju ni tako produktivno zato, ker oblika sama na sebi ni nekaj tako stalnega, da bi omogočala trdno poimenovanje.

Ob robu poimenovalnega načina, kjer se novo poimenuje s starinskimi izrazi, obstaja še poseben tip, ko star izraz zaživi v svoji nekdanji funkcijski celovitosti. To so besede, ki so bile nekoč že splošno rabljene, a so zaradi družbenih sprememb doživele funkcijsko okrnitev. Ta se je kazala v njihovi knjižni (negovorjeni) rabi. Ponovni premiki na področju, ki ga zajemajo zunajjezikovni dejavniki, takim besedam spet vrnejo nekdanjo funkcijsko celovitost. Nedvoumen zgled za tako besedo je ime za sedanji slovenski denar - *tolar*. Naslednja izdaja SSKJ bo morala dopolniti sedanjo razlago: nekdanj *avstrijski in nemški veliki srebrnik, kovan od 16. do 19. stoletja*.³⁵

V tem razdelku omenjeni primeri, kjer se stikajo sociolingvistika (poimenovanje novih predmetov in pojmov), etnologija (izrazi iz materialne kulture) in jezikoslovje kot tako, pomenijo prehod k obravnavanju popolnoma novih kulturnih prvin s popolnoma novimi izrazi, kakor se to kaže v materialni kulturi. Zlasti zadnji primer, ko starinska beseda zaživi v novi rabi, se v jezikoslovju že obravnava kot eden od načinov tvorjenja novih besed.³⁶

Nove besede

Na drugi skrajni točki časovne osi so nasproti starinskim umeščene nove besede. V Enciklopediji slovenskega jezika Jožeta Toporišiča so nove besede definirane pod

³⁵ Ta način oživitve starinskega izraza se še bolj kaže pri poimenovanju novih družbenih pojavov (dacar, notar, notariat, skavt) ali pa pri njihovem »slovenjenju« (desetnik, poddesetnik, stotnik).

³⁶ Ljudmila Bokal, Tipološke značilnosti novih besed v publicističnem jeziku. Delo, Književni listi, 25. 2. 1993, str. 14-16.

pojmom neologizem, in to v najširšem smislu: **neologizem** Na novo napravljena ali na novo rabljena stara beseda ali besedna zveza, npr. *stencas* takoj v povojnem času, *tozd*, *otroške jasli*, *brigadir*, *pionir* (otrok) ipd. Za neologizme jih imamo tako dolgo, dokler se na njih ne navadimo tako, da se nam izgubi občutek, da so nedavno napravljeni ali prevzeti⁵⁷. S strogo leksikalnega stališča je ta definicija zožena v tem smislu, kot je bilo povedano v uvodu. Možnost trdne, nepogrešljive včlenitve v leksikalni sistem določene jezika je temeljna lastnost, ki definira novo besedo. Tako bodo obravnavane tudi nove besede v nadaljevanju.

Tudi v materialni kulturi velja načelo, da se nova beseda pojavi samo, če se pojavi tudi pojem, predmet, ki ga do zdaj obstoječi stvarni svet še ni poznal. Te zunajjezikovne silnice za nastajanje novih besed, s katerimi se ukvarja sociolingvistika, se tako napajajo iz neprestano spreminjajoče se stvarnosti, ki je odraz razvoja družbe, znanosti, tehnike.

Omenjati v zvezi s tem živinorejo, s katero se začenja etnološka sistematika, bi lahko na prvi pogled sprožilo pomisleke. Vendar se tudi tu najdejo novi izrazi. Eden od nedavno na novo sprejetih je povezan z novim načinom spravljanja živinske krme. Gre za *baliranje*, stroj za to opravilo se imenuje *balirka*. Kakšne spremembe bo pri tem doživljal izraz *seno*, je težko predvidevati. Ker kmet natančno loči med izrazi za posušeno travo prve, druge in tretje košnje, med izrazoma travo in senom, pri baliranju pa ne gre za seno, se zdi, da prihodnost tega izraza ni ravno obetavna. Težko je tudi predvideti, kaj bo z izrazom *kozolec*. Nekoliko starejši izrazi s tega področja materialne kulture so *nakladalka*, *obračalnik*, *trozilnik*. Na novo se vpeljujejo tudi nove gospodarske panoge, med njimi *nojereja*. Oseba, ki se s tem ukvarja, je *nojerejec*.

V okviru vrtnarstva se je pojavil nov izraz v zvezi z rahljanjem zemlje: *lumbrikultura*. Novi izrazi s tega področja kažejo na prevzemanje novih vrst okrasnih rastlin: *avkuba*, *datura*, *dracena*, *surfinija*. Sadjarstvo vključuje izraze za nove vrste jabolk: *ajdared*, *elstar*, *gloster*, *jonagold*. Razvijajo se nove vrste obrti: *batik*, *makrame* s slovenskim izrazom *vozljanje*. Industrija oblikuje nove izraze za tovarniška združenja in podjetja: *franšizing*, *holding*, *koncern*. V prometu se pojavljajo novi izrazi za vozila: *autodom*, *bibliobus*. Trgovina prinaša nove načine kupovanja: *lizing* (*leasing*). Zelo se spreminja tudi področje prehrane. Pojavljajo se nove jedi: *pizza*, *lasagna*, *hamburger*, nove slaščice *tiramisu*, nove vrste zelenjave *kitajsko zelje*, novi sadeži *avokado*, *kivi*, *marakuja*, *mango*, nove začimbe *čili*. Otroci ne morejo brez *žvečilke*.

V zvezi s pripravljanjem hrane so tudi novi izrazi za nove vrste posode: *friteza*, *mikrovalovna pečica*. Na področju noše je treba omeniti izraze, kot so *hlače bermuda* (*bermudke*), *minica* (mini krilo), *mikica*, *bluzon*, *balonar* (*balonski plašč*), *après-ski obutev*, nove vrste čevljev *gležnarji*. Kavbojke so že zdavnaj izgubile prizvok nove besede.

Navedeni izrazi kažejo veliko heterogenost sprejemanja ali pojavljanja kulturnih prvin, ki jih označujejo. Prva delitev bi potekala po ločnici domače - tuje (prevzeto).

Eden od načinov pojavljanja novih besed v jeziku je prevzemanje. Vsakovrsten napredek je v svetu sprožil pojav številnih predmetov in pojmov, ki se skupaj s poimenovanjem zanje prenašajo k nam. Tu gre najprej za tehnične pridobitve: *autodom*, *mobitel*, *domofon*. S pridržkom naj bo tukaj omenjenih tudi nekaj izrazov iz računalniške terminologije (*računalnikar*, *heker*, *igričar*, *surfati po internetu*), ker računalnik kot informacijski pripomoček zelo spreminja način življenja in ustvarja nov tip človeka.

⁵⁷ Glej opombo 30, str. 135.

Z uveljavljanjem in širjenjem teh naprav tudi izrazi hitro izgubijo prizvok novega in se enakopravno včlenijo v leksikalni sistem. Zaradi splošne uveljavljenosti jezik skuša za te izraze najti tudi slovensko sopomenko: *mobitel* → pozivnik, *avtodom* je prevod iz angleškega izraza *motohome*, *display* → prikazovalnik. Zastavlja se vprašanje, ali konkretnost pojma vpliva na pojav sopomenke v jeziku, ki nov pojem prevzema. S konkretnostjo, materialnostjo je dana večja možnost za široko rabo in tudi za pogostost besede. S tem se izrazi tudi izgovorno in pisno prilagodijo slovenskemu jeziku in začnejo ustvarjati svojo besedno družino, kar vse vpliva na včlenjenost v leksikalni sistem.

Ob tej skupini prevzetih besed se zastavi tudi vprašanje, ali se prej pojavi predmet ali izraz zanj. Ponavadi izraz prehiti pojav predmeta. Velikokrat se predmet in izraz zanj pojavita istočasno. Praviloma pa zamuja poimenovanje v domačem jeziku³⁸. Sredstva obveščanja, med njimi časopise s svojim pisnim načinom sporočanja, ki omogoča v primerjavi s slušnimi ali vizualnimi sredstvi »obstojejšo« informacije in s tem tudi večje pomnenje, odigrajo pri prevzemanju in uveljavljanju novih besed pomembno vlogo. Slovarji novih besed s svojim gradivom temeljijo pravzaprav na publicističnem jeziku.³⁹

Drugo skupino novih (prevzetih) besed zajemajo izrazi za pri nas do nedavnega neznane predmete in pojme, ki so del kulturne in materialne stvarnosti določenih narodov in niso toliko odraz tehničnega napredka. K nam se prenašajo zaradi internacionalizacije kultur. *Pizza* je po izvoru iz italijanske Kalabrije. Če neka jed najde mesto tudi v družinskih jedilnikih, je njen obstanek zagotovljen. To za pizzo prav gotovo velja. *Avokado* je mehiški izraz za antilski, mehiški in gvatemalski sadež hruškaste oblike. *Kivi* je prvotno azijska rastlina, *mango* je tropski sadež.⁴⁰ *Hot dog* je popularna ameriška štručka s hrenovko; jed je dunajskega porekla. Ime je nastalo po dovtipu, da so vse take »klobase« iz pasjega mesa. Izraz *hamburger* je nastal iz angleškega izraza *hamburger steak*, po izvoru je iz Hamburga v Nemčiji. Poznan je kot jed iz stripa o mornarju Popaju.⁴¹

Batik je indonezijska tehnika krašenja tkanin, *makrame* izvira iz Francije. *Mako* je vrsta bombaža egiptovskega porekla, ki se imenuje po Mako-beju, ki ga je prvi gojil.

Zadnji primer sodi med enega od tipov nastajanja novih besed, to je s prekategori-zacijo lastnega imena, ki preide med občna imena. Take nove besede so še zelo znane *adidaske* in nekoliko manj znane *startarke*.

V primerjavi s prvo skupino prevzetih besed je za izraze iz te skupine značilno, da se slovenska sopomenka zanje nikoli ne pojavi. Najbrž na to ne vplivajo samo poimeno-valne možnosti slovenskega jezika oziroma besedotvorna iznajdljivost posameznika, ampak tudi notranja pomenska zgradba posameznega leksema. Zakaj jezik ne uveljavlja svoje pomenske moči ob izrazih za sadeže, jedi? (Izraz *grenivka* za angleški grapefruit je častna izjema.) Kot da bi zadaj delovalo podzavestno spoštovanje do ustaljenih izrazov iz tujih kultur.

Jezikovno najbolj priporočljiv, a hkrati najtežji in zato redek pa je način nastajanja novih besed s poimenovalnimi (besedotvornimi) možnostmi slovenskega jezika. Tu delujeta že omenjena metafora in metonimija. Da neka na novo narejena beseda resnično zadene bistvo svoje pojmovne vsebine, je najprej odvisno od tega, če zajame

³⁸ Stane Suhadolnik, *Besedni zaklad sodobnega slovenskega knjižnega jezika*, Šesti seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1970, str. 51-60.

³⁹ Oksfordski slovar novih besed (Oxford, 1991) ima podnaslov *Popularni vodnik do besed v časopisju*.

⁴⁰ Podatki so iz *Leksikona Cankarjeve založbe*, Ljubljana 1994.

⁴¹ Podatki so iz *Rečnika novih reči*, Beograd 1982.

vse bistvene pomenske sestavine določenega pojma. Možnost vzpostavljanja odnosov do drugih leksikalnih enot (nadpomenk, sopomenk, podpomenk) in možnost tvorbe besednih družin z izpeljankami, sestavljenkami, zloženkami je prav tako pomembna. Ne gre prezreti tudi primerne glasovne podobe. Velikokrat se pri ustvarjanju novih besed izkaže prav poimenovalna spretnost posameznika. Najbrž je tukaj ena od najbolj občutljivih točk nastajanja novih besed tudi z etnološkega vidika. Posrečeni novi domači izrazi s področja materialne kulture so *gležnjarji*, *krušni opekač* (za angleški *toaster*), *zategovalnik* (zategovalnik varnostnega pasu), *žvečilka*. S stališča poimenovalne moči in živosti slovenskega jezika je ta skupina novih besed najbolj dobrodošla.

Zavedajoč se, da so »pojavi in predmeti tako v bistvu le sredstvo, le medij za razkrivanje načina življenja ali življenjskega stila«⁴² in, dodajmo, tudi izrazi zanje, naj pregled časovno zaznamovanih izrazov iz ljudske kulture sklenejo besede Antona Breznika, v katerih se kaže več aktualnih vprašanj slovenskega jezika, ki jih je želel poudariti tudi ta sestavek: Narod, ki si je sam ustvaril visoko prosveto, je ustvaril zanjo tudi izraze. Brez tujk ne moremo prebiti, ker z rastočo omiko sprejemamo vsak dan nove, tuje naprave, katerih nismo sami ustvarili. Toda treba je skrbeti, da *brez potrebe* ne segamo po tujih izrazih. Če je videl kdo pri sosedu predmet, ki je bil domačemu podoben, je privzel tuj predmet in *prenesel* (oboje poudaril Anton Breznik) svoj izraz na ta predmet in tako je imel svojo besedo za tujo pridobitev. Če pa narod tega ne stori, sprejme s tujim predmetom brez potrebe tudi tuj izraz. Tako se zgodi narodu dvojna škoda: domač izraz se bo polagoma pozabil in tujec bo mislil, da narod ni imel svoje prosvete.⁴³

Summary

Material Culture From the Point of View of Time-related Words

Linguistics as an auxiliary discipline of ethnology has been mostly drawn into ethnological discussions to analyze particular words. From the point of view of age, words can be linguistically divided into two groups: archaic words and new words. A group of words in which new and old meanings are intertwined mark the transition from old to new words. Language and its inner components thus follow changes in the outer non-linguistic world, evident in the rise of new objects and concepts or the decline of old ones. The latter is reflected in obsolete words (*celozemljak*, *loncevezec*, *dvajsetica*, *kočemajka*) which are fading out of the core vocabulary and are nowadays used only to give an old-time color. If an object or concept denoted by an old word develops and gets a new function, the word does not die out. It can remain in the core vocabulary (*zamrzovalna skrinja*, *platišče*), but most frequently it becomes part of specialized terminology (*separation mill*, *vibration sieve*). The link to the original meaning of the word is metonymy or metaphor. In the metonymical development of meaning, the function of the object plays a key role.

New words are created as the result of adopting foreign technical and cultural elements. For words denoting foreign technical innovations Slovene synonyms are usually found. However, this does not hold true for new words that appear as the consequence of the internationalization of different cultures (most frequently names for exotic fruit, dishes). From the point of view of the expressiveness and vivacity of Slovene as a language, the most important words are those that are Slovene-made. The integration of a new word into the lexical system is achieved when it renders all the meanings of a particular object or concept and when it is able to create its own word family. The paper attempts to stress the importance of words created in this way.

⁴² Glej opombo 6, str. 123.

⁴³ Anton Breznik, *Ljudski jezik*. V: Rajko Ložar, *Narodopisje Slovencev*, II. del. Ljubljana 1944, str. 10.